

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2025

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2025

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 26.09.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 26.09.2025 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhana L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 26.09.2025 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS

АМИРОВА А.Б., БЕЙСЕНБАЙ А.Б., ШЫРЫН Х.	Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «халық» ұғымының мақал-мәтелдердегі көрінісі	7
КАСПИХАН Б.К., СӘРСЕНБАЙ Ж.А., ИГИЛИКОВА С.И.	Тоныкөк ескерткішінің графикалық және орфографиялық ерекшеліктері	19
КОПБАЕВА Ж.Т., АБДИРАСИЛОВА Г.Қ., БЕКЕНОВА Г.Ш.	Түркі ескерткіштері тіліндегі есімдіктер мен қазіргі түркі тілдеріндегі параллельдер: көне жұрнақтар негізінде	31
ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш., ӘЛІМБЕК Г.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтел қолданысы	43
МЫРЗАБАЕВА Б.Д., АЛКЕБАЕВА Д.А., БАЕШОВА Б.Ш.	Қазіргі тіл біліміндегі «тіл» және «сөз» ұғымдарының арақатынасы, сөздің прагматикалық мәні	64
НУСУПОВА А.Ж., ТОҚТЫБАЕВА Ж., ҚҰРМАНБЕКОВА З.Р.	Қазақ тіліндегі гибрид сөздер: жасалуы және қолданысы	78
ӨМІРБЕКОВА Ж.Қ.	Этномәдени компоненттің тіл мен мәдениет сабақтастығындағы орны	88
РАМАЗАНОВ Т.Б., СОЛТАНБЕКОВА А.Ә., ШОРТАНБАЕВ Ш.А.	Мектеп оқулықтары терминдерінің тілдік ерекшелігі («Құқық негіздері» пәні мысалында)	99

ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Есенғали Раушановтың «1932 жыл. Қазақстан» өлеңінде аштық зұлматының бейнеленуі	117
AMANKULOVA L.A., ZHAIKGASBAYEVA K.B.	Manifestations of national mentality in contemporary kazakh poetry	126
BAILIYEVA U.B., DADEBAEV ZH., DAUTOVA B.D.	The degree of equivalence in translating the concept of “qairat” (willpower) in A. Kunanbayev’s works	134
БАЙТУРИНА У.К., ШОМАНОВА Г.К.	Американский текст Ф. Достоевского. Идея и сюжет как открытия реализма	147

КЕМЕҢГЕР Қ.Р., ЖҰМАҒҰЛ С.Б.	Мағжан Жұмабайұлының «Ертегі» поэмасы: тарихи және көркемдік шындық	155
ҚАБЫЛОВ Ә.Д., ҚАМАРОВА Н.С., ШОҚАЙ М.Т.	Әбіш Кекілбайұлы – публицист	164
МӘДІБАЕВА Қ.Қ., МАҒАЗБЕКОВ Н.Ж., РАХМАНОВА Н.М.	Абайдың ақындық кітапханасы: ортағасырлық түркі поэзиясы дәстүрі	177
ТОҚТАР Г.М.	Тәуелсіздік идеясы алаш қаламгерлерінің басым бағыты	187

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

BAZARBЕКОВА D.M., ADILOVA ZH.K., SAMSENOVA G.S.	Application of precedent texts in russian language lessons	198
BEISENBAYEVA L.ZH.	Assessing students' oral proficiency in cooperative learning (cefr framework)	209
КҮЗЕМБЕКОВА Ж.Ж., ДЕМЕСИНОВА Ж.О.	Айтылым субтестілерінің құрылымы мен бағалау жүйесі	217

*Б.К. КАСПИХАН¹Ж.А. СӨРСЕНБАЙ²С.И. ИГИЛИКОВА³

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: b.kaspikhan@gmail.com¹, janat.sarsenbay@yandex.kz², igilikyzy@mail.ru³)

ТОНЫКӨК ЕСКЕРТКІШІНІҢ ГРАФИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Көне түркі жазба ескерткіштерінің ішінде Тоныкөк ескерткішінің алатын орны ерекше. Өз заманында үш қағанға кеңесші болған дана Тоныкөк ескерткіші жақсы сақталған көлемді Орхон ескерткіштерінің қатарына жатады. 62 жолдан тұратын ескерткіш мәтіні ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрылымынан, тарихи оқиғалардан, Тоныкөктің даналығы мен ерлік істерінен хабардар етеді. Тоныкөк ескерткішінде Білге қаған мен Күлтегін ескерткіштерінде кездеспейтін таңбалар бар. Ғылыми айналымда бұл таңбалардың оқылуына қатысты түрлі пікірлер бар, сондықтан да ескерткіштегі барлық таңбалардың сипаттамасын беріп, графикалық ерекшеліктерін анықтау өзекті мәселелердің бірі. Сонымен қатар Орхон бойынан табылған ескерткіштерге тән ортақ орфографиялық ережелер болғанмен де, Тоныкөк ескерткішінде жекелеген сөздерді таңбалағанда орфографиялық ерекшеліктер кездеседі. Тоныкөк ескерткішінің өзіне тән орфографиялық ерекшеліктерін анықтау мәтінді нақтылауға, дұрыс оқуға, сапалы ғылыми аудармалар мен түсініктемелер әзірлеуге мүмкіндік береді. Жұмыс барысында ескерткіштің әр жылдардағы эстампаждары мен фотосуреттері салыстырылып, ескерткіш бетіндегі таңбалардың сипаты сараланып, автор қолтаңбасы анықталды. Мәтіннен таңбалану ерекшеліктерін анықтау үшін В. Радлов атласында жарияланған ескерткіш эстампажы графикалық редакторлар көмегімен нақтыланып, ескерткіштің соңғы суреттерімен салыстырылды. Орхон ескерткіштеріне тән орфография ережелері Тоныкөк ескерткіші бойынша тексеріліп, ескерткіштің ерекшеліктері анықталып, талдау жасалды. Жұмыс нәтижелерін көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін, тарихи грамматика пәндерін оқыту барысында, ескерткіш мәтінімен түпнұсқада танысу үшін де қолдануға болады.

Түйін сөздер. көне түркі жазба ескерткіштері, орфография, эпиграфика, Тоныкөк, таңба.

Кіріспе. Көне түркі жазба ескерткіштерінің ішінде Тоныкөк ескерткішінің алатын орны ерекше. Өз заманында үш қағанға кеңесші болған білге Тоныкөк ескерткіші жақсы сақталған көлемді Орхон ескерткіштерінің қатарына жатады. Ескерткіштер туралы алғашқы хабарламалар шығып, жинақталып, тілі жан-жақты зерттеле бастаған кезеңнен бастап, Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк сияқты көлемді ескерткіш мәтіндерін нақтылау жұмыстары толастаған емес. Аталған көлемді ескерткіштердің ғылыми аудармаларының да көп болуы ескерткіш мәтіндерін нақтылау жұмыстарымен, таңбаларды тану, әртүрлі интерпретациялау жұмыстарымен байланысты екені сөзсіз. Түркі тіл біліміндегі ұзақ жылдық ізденістер нәтижесінде Орхон ескерткіштеріне тән орфография ережелерін қазіргі кезде нақты ажыратып, көне түркі жазба ескерткіштері тілін зерттеуде, көне түркі

жазуын оқытуда, оқу құралдарында кеңінен қолданып жүрміз. Дегенмен де, жекелеген ескерткіштерде ортақ орфографиялық ережелердің сақталу деңгейінің әртүрлі болып, ескерткіштердің өзіне тән ерекшеліктерінің кездесуі мәтіндерді дұрыс оқуда ескерілу керек маңызды мәселелердің бірі. Тоныкөк ескерткішінің өзіне тән графикалық және орфографиялық ерекшеліктерін анықтау жұмыстың мақсаты ретінде алынды. Ескерткіш мәтінін дұрыс оқып, дұрыс танудың алғышарты ретінде мәтінді таңбалаудың ерекшеліктерін анықтау үшін көне түркі жазба ескерткіштерінің фонетикалық жүйесі туралы, орфографиясы туралы ғылыми еңбектерге шолу жасау, Тоныкөк ескерткіштерінің зерттелу тарихын саралап, ескерткіштің графикалық жүйесін сипаттау, Орхон ескерткіштеріне тән орфографиялық ережелерді Тоныкөк ескерткіші материалдары бойынша тексеріп, ескерткіштің ерекшеліктерін талдау сияқты жұмыстар көзделді.

Көне түркі жазба ескерткіштерінің фонетикалық жүйесі, графикалық ерекшеліктері алғаш рет В. Томсеннің еңбегінде толық беріледі [1]. Ғалым көне түркі әліпбиіндегі таңбалардың толық сипаттамасын, олардың ескерткіш мәтіндерінде қолданылуын, орфографиясын көрсетеді. Кейін көне түркі жазба ескерткіштерінің фонетикалық жүйесі В. Радлов, Т. Текин, А.Н. Кононов, Ғ. Айдаров, И. Батманов еңбектерінде кеңінен баяндалады. Д.Д. Васильевтің жұмысында көне түркі жазба ескерткіштері жүйеленіп, көне түркі жазуындағы таңбалардың ескерткіштегі таңбалануы салыстырылады [2]. Көне түркі жазба ескерткіштері туралы материалдар жарияланған ғылыми еңбектерде әр ескерткішке қатысты қысқаша сипаттамаларда графикалық ерекшеліктері туралы аз да болса мәліметтер беріледі. Десе де, Тоныкөк ескерткішінің графикалық ерекшеліктері туралы мәліметтер арнайы зерттеліп, кеңінен талдана қоймаған.

Тоныкөк ескерткіші қазіргі Моңғолияның астанасы Ұланбатыр қаласынан 65 км жердегі Баян-Зурх тауының солтүстік-батысында орналасқан. 1897 ж. Е. Клеменц Солтүстік Моңғолияға сапары барысында Налайха бекетінен Толыға қарай көне түркі қорғаны мен тасқа қашалған жазулар барын естіп, ескерткіш орналасқан жерге барады, жерлеу орынының сызбасын дайындап, ескерткіштің алғашқы көшірмесін жасайды [3, 71]. Тоныкөк ескерткішінің табылуы мен сипаттамасы туралы алғашқы хабарламаны 1898 жылы В. Радлов жариялап, ескерткіштің қайдан табылғанын, жол санын, жазу бағытын көрсетеді, Тоныкөк туралы ақпарат береді. Ескерткіштің алғашқы ғылыми аудармасын жасап, фотосуреттерін де академик В. Радлов жариялайды [4]. Ескерткіштің графикалық және орфографиялық ерекшеліктерін анықтауда В. Радлов жариялаған алғашқы эстампаждары мен ескерткіш мәтіні маңызды орын алады.

В. Радловтан кейін ескерткіш мәтінін Г.Й. Рамстедт пен С. Пельси зерттейді. Г.Й. Рамстедт екінші рет 1908-1909 жылдары барған кезінде ескерткіштің фотосуреттерін, көшірмесін, сипаттамаларын дайындайды. Атақты дат ғалымы В. Томсен 1916 жылы жарық көрген «Turcica» еңбегінде Тоныкөк ескерткішінің аудармасына байланысты ескертпелер мен толықтыруларды жазғанда Рамстедт материалдарын пайдаланады. В. Томсен ескерткіш мәтіндеріндегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің оқылуын нақтылап, өз нұсқаларын ұсынады. Ғалымның осы еңбегінде Тоныкөк ескерткішіне қатысты да ойлар айтылып, мәтін аудармасына қатысты толықтырулар жасалады. В. Томсен жасаған Тоныкөк ескерткішінің аудармасы дат тілінде 1922 жылы жарыққа шығады. Г.Г. Шедер ғалымның еңбегін неміс тіліне аударып, 1924 жылы жариялайды [5].

Кеңес дәуіріндегі түркітанушылардың ішінде өнімді еңбек еткен түркітанушылардың ішінен В. Радловтың шәкірті С.Е. Маловты айта аламыз. С.Е. Малов өз еңбегінде Тоныкөк ескерткішінің мәтінін, латын графикасындағы транскрипциясы мен орыс тіліндегі аудармасын, графикалық және тілдік ерекшеліктерін көрсетеді [6].

Ғ. Айдаров 1959 жылы Тоныкөк ескерткішінің тілі мен оның қазіргі түркі тілдеріне қатысы туралы зерттеуінде ескерткіштің фонетикасы, лексикасы, морфологиясы мен синтаксисіне сипаттама береді [7, 18]. Ғ. Айдаровтың 1971 жылы жарық көрген еңбегінде Тоныкөк ескерткішінің зерттелуі туралы ақпарат беріліп, ескерткіш мазмұны баяндалады.

Ғалым жұмыста ескерткіш мәтінін, транскрипциясы мен орыс тіліндегі аудармасын жариялайды [8].

1968 жылы түрік ғалымы Т. Текиннің Орхон ескерткіштерінің грамматикасы туралы ағылшын тілінде басылып шыққан еңбегінде Күлтегін, Білге қаған, Онгин, Күлічор ескерткіштерімен қатар, Тоныкөк ескерткішінің де мәтіні мен аудармасы жарияланады [9]. 1994 жылы Т. Текиннің «Tunyuukuk Yazıtı» еңбегінде ескерткіштің көне түрік тіліндегі мәтіні, транслитерациясы мен қазіргі түрік тіліндегі аудармасы, ескертпелер мен ескерткіш сөздігі, жазбаның көшірмесі мен фотосуреттері басылып шығады [10]. Ғалым жасаған сөздікте тілдік бірліктердің мәтінде кездескен жерлері толық көрсетіледі және жұмыс соңында ескерткіш көшірмесі нақтыланып, жарияланады.

А.С. Аманжолов «История и теория древнетюркского письма» атты еңбегінде көне түркі жазуын оқу ережелерін көрсетіп, әр дыбыстың таңбалануын баяндайды, Тоныкөк ескерткішінің нақтыланған мәтінін, орыс тіліндегі аудармасын, транслитерациясын жариялайды [11].

Ескерткіштердің орфографиясы туралы соңғы жылдары жарық көрген еңбектердің ішінен Е. Ауғалидің Тоныкөк пен Күлтегін ескерткіштеріндегі ä/i және е дауыстылары туралы жазылған жұмысын атауға болады. Зерттеуші жұмысында Тоныкөк пен Күлтегін ескерткіштерінде бірінші буында дауыссыздардан кейін келетін ä/i дыбыстарының таңбалануын тексеріп, Орхон ескерткіштерінде тіл алды е дауысты дыбысы бар деген қорытынды жасайды [12, 91]. Дауысты дыбыстардың орфографиясының сақталуы Күлтегін ескерткіштерінің материалдары бойынша арнайы зерттеліп, мәтіннен орфографиялық ережелерді сақталмай таңбаланған сөздер де жеке талданған [13]. Бұл Орхон ескерткіштерінің орфографиясын әр ескерткіш бойынша арнайы жеке зерттеудің өзектілігін көрсетеді.

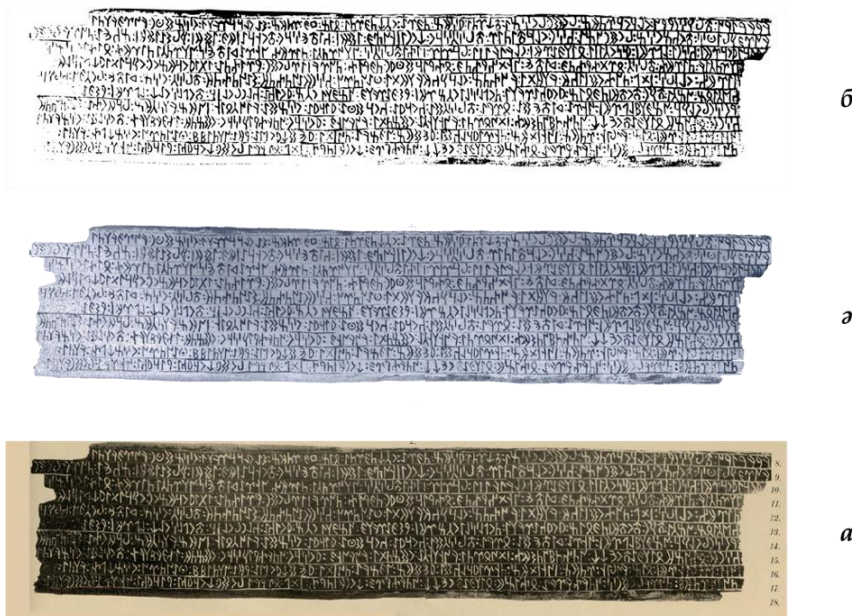
Әдістеме және зерттеу әдістері. Жұмыс барысында эстампаждары мен сияқты басылымдарда жарық көрген фотосуреттер пайдаланылды. Зерттеу барысында В. Радлов, Х.Н. Оркун, М. Спренглинг, С.Е. Малов, Ғ. Айдаров, М. Ергин, Т. Текин, А.С. Аманжолов, Н. Базылхан сияқты зерттеушілердің жасаған ескерткіш оқылымы мен ғылыми аудармалары пайдаланылды. Көне түркі жазба ескерткіштерінің графикалық жүйесі туралы жазылған В. Томсен, В. Радлов, В. Васильев, И.Л. Кызласов, А.С. Аманжолов, И.В. Кормушин, Қ. Сартқожа сияқты ғалымдардың зерттеулері негізге алынды.

Тоныкөк ескерткішінің графикалық жүйесін нақтылау үшін ескерткіштегі автор қолтаңбасы анықталды, Күлтегін және Білге қаған ескерткіштерінде кездеспейтін таңбалар анықталды, таңбалардың дыбыстық мәні сараланып, өзге ескерткіштермен салыстырылды.

Ескерткіш авторы мен бәдізшінің қолтаңбасын анықтау

Зерттеу жұмыстарында дана Тоныкөктің ескерткішті көзі тірісінде өзі жаздыртқаны айтылады. Ал Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерінің авторы Йоллығ тегін екені ескерткіш мәтіндерінен белгілі. Тоныкөк ескерткішіндегі автор қолтаңбасын, таңбалардың бедерленуін анықтау үшін ескерткіштің Радлов атласында жарияланған эстампаждары пайдаланылды [14] Ескерткіштегі авторлық қолтаңбаны анықтау жұмысы бірнеше кезеңді қамтиды (1-сурет). 1897-1898 жылдары дайындалған эстампаждар ескерткіш бетіне қара бояу жағып, бастыру сияқты қарапайым әдіспен жасалған [3, 71], сондықтан да атласта негатив нұсқасы жарияланған. Жұмыс барысында осы негатив нұсқаның Adobe Photoshop графикалық редакторында контраст (қанықтығы) арттырылды. Өңделген нұсқа инверсияланып, позитив нұсқасы әзірленді. Adobe Illustrator бағдарламасында таңбаларды нақтылау мақсатында сурет артефакт пен артық шуылдан тазартылып, векторлық форматқа көшірілді. Дайын болған нұсқа ескерткіш фотосуреттерімен салыстырылып, әр таңбаның ескерткіште жиі кездескен таңбалануы анықталды.

1-сурет. Графикалық редакторларда эстампажбен жұмыс кезеңдері
(а – Радлов атласында жарияланған эстампаж; ә – эстампаждың инверсияланған позитив нұсқасы; б – эстампаждың артефакт пен артық шуылдан тазартылған нұсқасы)

Орхон ескерткіштерінің графикалық жүйесін салыстыру

Тоныкөк ескерткішіндегі нақтыланған таңбалар Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерінің көшірмелерімен салыстырылып, Тоныкөк ескерткішінде ғана кездесетін таңбалар анықталды. Анықталған таңбалардың дыбыстық мәні ескерткіштің оқылымы мен ғылыми аудармалары бойынша талданып, өзге көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қолданысы салыстырылды.

Талқылау мен бақылау. Тоныкөк ескерткішінің тілін арнайы зерттеген ғалым Ғ. Айдаров ескерткіш мәтінінде 40 таңба кездесетінін айтып, дауысты сегіз дыбысты таңбалайтын төрт таңбаны жуан, жіңішке деп бөледі, дауыссыз дыбыстарды белгілейтін таңбаларды дара дауыссыздар (6 таңба), жұп дауыссыздар (16 таңба), дыбыс тіркесімдерін көрсететін күрделі дауыссыз таңбалар (нт, нч, лт) деп бөледі [7, 5].

Жұмыс барысында Тоныкөк ескерткішіндегі таңбалардың бейнеленуінде өзге Орхон ескерткіштерімен салыстырғанда ерекшеліктері анықталды. Бұл ерекшеліктер таңбаның мазмұнын өзгертпегенімен де, сыртқы белгісінде бітіктің жазу мәнерін анық көрсетеді. Тоныкөк ескерткішінің мәтіні жарияланған ғылыми еңбектерде көне түркі жазуын таңбалауға арналған қаріптер қолданылғандықтан, тек ескерткіш эстампаждары мен фотосуреттерінен ғана автордың өзіндік қолтаңбасын, әр таңбаны бедерлеудегі ерекшелігін анықтауға болады (1-кесте).

1-кесте. Тоныкөк ескерткішінің графикалық жүйесі

Р/с	Дыбыстық мағына	Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі таңбасы	Тоныкөк ескерткішіндегі таңбасы	Р/с	Дыбыстық мағына	Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі таңбасы	Тоныкөк ескерткішіндегі таңбасы
1	2	3	4		5	6	7
1	a, ä	ᠠ ᠡ ᠢ	ᠠ	21	m	ᠮ	ᠮ
2	ī, i	ᠢ ᠣ ᠤ	ᠢ	22	n	ᠨ	ᠨ
3	o, u	ᠤ ᠥ	ᠤ	23	n'	ᠨ' ᠨ'	ᠨ'
4	ö, ü	ᠥ ᠦ	ᠥ	24	ñ	ᠨ ᠨ	ᠨ
5	b	ᠪ ᠬ	ᠪ	25	η	ᠠ ᠡ ᠢ ᠣ	ᠠ
6	b'	ᠠ ᠡ	ᠠ	26	p	ᠠ ᠡ	ᠠ
7	č, č'	ᠠ ᠡ ᠢ	ᠠ	27	r	ᠠ ᠡ ᠢ	ᠠ
8	d	ᠳ ᠴ	ᠳ	28	r'	ᠠ ᠡ	ᠠ
9	d'	ᠬ ᠬ	ᠬ	29	s	ᠠ ᠡ ᠢ	ᠠ
10	γ	ᠠ ᠡ	ᠠ	30	s'	ᠠ ᠡ	ᠠ
11	g	ᠠ ᠡ	ᠠ	31	š	ᠠ ᠡ ᠢ ᠣ ᠤ ᠥ	ᠠ
12	j	ᠳ ᠳ	ᠳ	32	š'	ᠠ ᠡ ᠢ ᠣ ᠤ ᠥ	ᠠ
13	j'	ᠠ ᠡ	ᠠ	33	t	ᠠ ᠡ ᠢ	ᠠ
14	q	ᠠ ᠡ	ᠠ	34	t'	ᠠ ᠡ	ᠠ
15	q	ᠠ ᠡ	ᠠ	35	z	ᠠ ᠡ	ᠠ
16	q	ᠠ ᠡ	ᠠ	36	lt	ᠠ	ᠠ
17	k	ᠠ ᠡ	ᠠ	37	nt	ᠠ ᠡ	ᠠ
18	k	ᠠ ᠡ	ᠠ	38	nč	ᠠ ᠡ ᠢ	ᠠ
19	l	ᠠ ᠡ ᠢ	ᠠ	39	rt	ᠠ	ᠠ ᠡ
20	l'	ᠠ ᠡ	ᠠ	40	сөздері ажыратушы таңба	ᠠ ᠡ	ᠠ

Тоныкөк ескерткішінде кездесетін жекелеген таңбаларды оқуда ғылыми пікірталастар аз емес. Ескерткіш бетінде бедерленген ᠠ таңбасының дыбыстық мәніне қатысты зерттеушілердің пікірін екіге бөлуге болады. Ғалымдардың бірінші тобы аталған таңбаны

ј деп оқыса, екінші тобы ѱ, ѱј деп оқиды. Мәселен, В. Томсен, Х.Н. Орхун, М. Жолдасбеков пен Қ. Сартқожаұлы ј деп таныса, П.М. Мелиоранский ѱј болуы мүмкін екенін, С.Е. Малов ѱ екенін жазады. И.В. Кормушин н' (нь) дыбысын береді десе, Х. Иылдыз ѱ деп оқиды [15, 382]. А.С. Аманжолов болса ӑ таңбасы енисей ескерткіштерінде пс дыбысын бергендігін, ал орхон ескерткіштерінде ѱ дыбысын бергендігін, кейде диалектілерге байланысты п және ј дыбыстарымен алмасатынын айтады [11, 56]. Тоныкөк ескерткішінде ӑ таңбасы жалпы 24 рет кездеседі, оның ішінде Туѱиуq түбірі 12 рет қайталанады (2-кесте). Ғалымдардың таңбаны оқудағы екі түрлі болжам жасауы осы Туѱиуq есімінің ескерткіштерде таңбалануымен байланысты. Тоныкөк есімі Білге қаған ескерткішінде ӑ ӑᠰᠳᠯ деп таңбаланса, Тоныкөк ескерткішінде ᠯᠯ ӑ ӑᠰ таңбаланады. Сол себепті кейбір зерттеушілер ӑ таңбасы деген ӑ п мен ᠳ ј таңбалардың мәніне, ѱј, ѱ сәйкес келеді деген тұжырым жасаған. Бұл жерде Білге қаған ескерткішінің Тоныкөк ескерткішінен кейін жазылғанын ескеру қажет.

2-кесте. $\exists$ таңбасының кездесуі

түпнұсқада	оқылуы	мәтіндегі орны	түпнұсқада	оқылуы	мәтіндегі орны
ᐃᐃᐃᐃ	tuñuquq	1; 5; 6; 15; 17; 31; 34; 37; 47; 58; 59; 61.	ᐃᐃᐃᐃ ᐃ	qitañda	14.
			ᐃᐃᐃ ᐃ Kᐃ	qitañqa	49.
Kᐃᐃᐃ	qitañiγ	7.	ᐃKᐃᐃ	azqiña	9.
Kᐃᐃᐃ ᐃᐃᐃ	qitañyaru	9.	ᐃᐃᐃᐃᐃᐃ	jañdimiz	16; 41.
ᐃᐃᐃ ᐃ	qitañ	11; 12.	ᐃᐃᐃᐃᐃ	jañduq	16.
ᐃᐃᐃᐃ ᐃ	qitañiγ	10.	ᐃᐃᐃ	añiγ	34.

Тонькөк ескерткішінде **М** таңбасы бір рет 26-жолда **DE K YH YCHXSMI dI 1** деген жерде кездеседі. Осы үзіндідегі **М** таңбасын зерттеушілер **bas** немесе **rt** деп таниды:

В.В. Радлов: jouарча ыдып Ыбаркы (?) аштымыз – liessen wir, so lange es aufwärts ging, vorangehen und so überstiegen wir den Ibarki (Жоғары шығып бара жатқанда, біз өзгелерді алға жібердік те, осылайша Ыбарқы асуынан өттік) [4, 15].

С.Е. Малов: *juýuru tägürüp, y bar bas asdymyz* – протоптали (снег), и мы перевалили через вершину с растениями [6, 67];

Ғ. Айдаров: йуғуру тегүрүп Ы бар бас асдымыз – проложили (дорогу), (и) мы перевалили поросшую растениями вершину [8];

Н. Базылхан: уоғурча: ідір ібар бәсі: асдәмиз – жүқарғанша: етіп Ыбар басын: асдымыз [16, 114];

A.C. Аманжолов: joʻuru t g r p,   bar art a dimiz – протоптали (снег) и мы преодолели горный перевал с зарослями [11, 182].

Аталған таңбаны Тоныкөк ескерткішінен басқа Енисей бойынан табылған ескерткіштерден де кездестіруге болады. Тоныкөк ескерткішіндегі таңбалардың дыбыстық мәні туралы түрлі болжамдар осындай сирек қолданылатын таңбаларға байланысты туындаған.

И.Л. Кызласов көне түркі жазба ескерткіштерінің орфографиясының үш типке бөледі: классикалық жазба ескерткіштер, Шығыс Түркістаннан табылған ескерткіштер, Таулы Алтай аймағындағы енисей жазуының алтайлық нұсқасы [17]. Ғалым бірінші типке Орхон, Енисей бойынан табылған ескерткіштерді жатқызса, екінші типке дауысты дыбыстар жазуда толық көрсетіліп, дыбыс тіркесімділіктері сирек кездесетін Шығыс Түркістаннан табылған көне түркі жазба ескерткіштерін, ал үшінші типке орфографиялық ережелердің сақталмай, жуан дауыстылармен ғана келетін дауыссыз дыбыс таңбаларының орнына кейде жіңішке дауыстылармен келетін таңбалар қолданылған Алтай аймағынан табылған ескерткіш материалдарын жатқызып, «псевдоруническая орфография» деп атайды.

И.Л. Кызласов ұсынған орфография типтері бойынша Тоныкөк ескерткіші классикалық жазба ескерткіштер қатарына жатады. Бұл ескерткіштерінің қатарына Білге қаған, Күлтегін ескерткіштерін де қосуға болады.

Нәтижелер. Т. Текин орфографиялық ережелерді дауысты дыбыстардың сөз басында келуі, сөздің бірінші буынында келуі, сөз соңында келуі, қос дауыссыз дыбыстар, дыбыс тіркесімдері бойынша жүйелеп көрсетеді [9]. Ғалымның жүйелеу жолдары әр дыбыстың сипаттамасына қарағанда тиімді болғандықтан, Орхон ескерткіштерінің орфографиялық ережелерінің Тоныкөк ескерткішінде сақталуын тексеруге негіз етіп алуға болады.

Жинақталған ескерткіш материалдары негізінде Тоныкөк ескерткішінің орфографиялық ережелерін келесідей жүйелеуге болады:

1. Дауысты дыбыстардың жазылуы

1.1 а, ә дыбыстары сөз басында жазылмайды:

𐰽𐰪𐰏 adīrlti – türk bodun qanin bolmajin tabγačda adīrlti – Түрік халқы ханы болмай тұрып, қытайдан бөлінді (Тон., 2);

𐰽𐰪𐰏 alqintī – türk bodun ölti alqintī joq bolti – Түрік халқы өлді, алқынды, жоқ болды (Тон., 3);

𐰽𐰪𐰏 atliγ – āki ülügi atliγ ārti bir ülügi jadaγ ārti – екі бөлігі аттылы, бір бөлігі жаяу еді (Тон., 4);

𐰽𐰪𐰏 āki – süsi üč biñ ārmīš, biz āki biñ ārtimiz – әскері үш мың болған еді, біз екі мың едік (Тон., 16);

1.2 і, и дыбыстары сөз басында жазылады:

𐰽𐰪𐰏 ičikdi – qaγanqa qirγiz bodunī ičikdi, jükünti – қағанға қырғыз халқы бағынды, иіліп жүгінді (Тон., 28);

𐰽𐰪𐰏 ida tašda – ida tašda qalmīši qubranip jāti jüz bolti – тау-таста қалғаны топтанып, жеті жүз болды (Тон., 4);

𐰽𐰪𐰏 idmīš – qitañγaru toñra sämig idmīš – қындандарға Тонра Семді жіберді (Тон., 9);

1.3 о, у, ө, ү дыбыстары сөз басында жазылады:

𐰽𐰪𐰏 ölti – türk bodun ölti alqintī joq bolti – Түрік халқы өлді, алқынды, жоқ болды (Тон., 3);

𐰽𐰪𐰏 olurur – čuγaj quzin qara qumuγ olurur ārtimiz – Чуғай құзын, Қара құмды мекендеген едік (Тон., 7);

𐰽𐰪𐰏 ülügi – āki ülügi atliγ ārti bir ülügi jadaγ ārti – екі бөлігі аттылы, бір бөлігі жаяу еді (Тон., 4);

𐰽𐰪𐰏 uluγi – jāti jüz kišig udiziγma uluγi šad ārti – жеті жүз кісіні жетелеуші ұлығы шад еді (Тон., 5);

1.4 алғашқы буында дауыссыздан кейін а, ә дыбыстары жазылмайды:

𐰽𐰪𐰏 qanin – sünüşdimiz, sančdimiz, qanin ölürtimiz – шайқастық, жеңдік, ханын өлтірдік (Тон., 28);

𐰽𐰪𐰏 bän – bän äbgäru tüšäjin tidi – мен үйге қайтайын деді (Тон., 30);

𐰽𐰪𐰏 bārtim – qan bārtim – хан бердім (Тон., 2);

1.5 алғашқы буында дауыссыздан кейін і, и дыбыстары жазылады:

𐰽𐰪𐰏 qilintim – bilgä tuñuquq bän özüm tabγač ilinā qilintim – дана Тоныкөк мен өзім қытай елінен тәрбие алдым (Тон., 1);

𐰽𐰪𐰏 kisrā – anta kisrā täñri bilig bārtük üčün özüm ök qaγan qisdim – содан кейін тәңірі ақыл-білім бергені үшін, өзім-ақ қаған етіп сайладым (Тон., 6);

𐰽𐰪𐰏 bir – kögmän jolī bir ārmīš – Көгмен жолы жалғыз жол еді (Тон., 23);

Бірақ ескерткіште мына сөздерде алғашқы буында дауыссыздан кейін і, и дыбыстары жазылмаған:

𐰽𐰪𐰏 bilig – bilig äši čab äši bän körtim – ақыл-білім серігі, даңқ серігі мен өзім едім (Тон., 7);

𐰽𐰪𐰏 birdānjan – tabγač birdānjan täg! qitañ öñdānjan täg! – табғаштар оңтүстіктен тиіндер, қындандар шығыстан шабуыл жасаңдар (Тон., 11);

Әлсіз жінгә – жінгә жоған болсар, үзгүлүк алр әрміш – жіңішке жуандаса, оны үзу қиын (Тон., 13-14);

1.6 алғашқы буында дауыссыздан кейін о, и, ө, ү дыбыстары жазылады:

«*Qırq İki ö bolmajin – türk bodun qanın bolmajin tabıaçda adirilti* – Түрік халқы ханы болмай тұрып, қытайдан бөлінді (Тон., 2);

↓ ↓ ↓ ↓ tuñuquq – bilgä tuñuquq bän özüm tabγač ilinjä qilintim – дана Тонькөк мен өзим кытай елінен тәрбие алдым (Тон., 1);

ӦҮҮг көрүг – түргәш қағанынан тыңшы келді (Тон., 29);

IFIF süsi – süsi üč bñ ärmış, biz äki bñ ärtimış – әскери үш мың болған еді, біз екі мың едік (Тон., 16);

Ескерткіште мына сөзде алғашқы буында дауыссыздан кейін **ө** дыбысы таңбаланбаған:

Аҫҫ бөгү – түрк бөгү қағанға, түрк билгә қа[ғанға] – түрік Бөгү қағанға, түрік Билгә қағанға (Тон., 50);

1.7 сөз соңында барлық дауыстылар жазылады:

↯↯↯↯ buqa – sämiz buqa – сөміз бұқа (Тон., 6);

Ғәл җәш – ол әкі киши бар әрсәр, сини табғәшҗү өлүртәшҗи– ол екі кісі тирі кезинде, сені, табғашты өлтирмекшҗи (Тон., 10);

D) ҮҢҒҮҮ jorimazun – türk äsir bodun jărintă idi jorimazun – түрік есір халқының жерінде (ешбір) билеуші жүрмесін (Тон., 11);

Бірақ мына сөзде сөз соңында дауыстылар жазылмаған:

Ағ бөгү – бөгү қаған бағару аңча әјіdmіш – Бөгү қаған маған осыны айттырды (Тон., 34);

1.8 екінші, үшінші буында а, ә дыбыстары жазылмайды

К) '1 қауап – қауәні әлр әрміш – қағаны батыр екен (Тон., 10);

BFHMF kögmän – kögmän jiŝiŷ äbirü kältimiz – Көгмен орманды тауын айналып келдік (Тон., 28);

2. Дауыссыз дыбыстардың жазылуы

2.1 Қос дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың жуан, жіңішкелігіне қарай таңдалып жазылады. Мәселен, жуан дауыстылармен жазылатын дауыссыз дыбыстар: J, j, Ч, ч, Ш, ш, К, к, Д, д, Ы, ы, Э, э. Ал, жіңішке дауыстылармен жазылатын дауыссыз дыбыстарға мыналар жатады: k, l, Y, y, T, t, Q, q, X, x, A.

Ескерткіштегі s~š сәйкестігіне С.Е. Малов *ŋʃ δʃ* tabišʏan – қоян (Тон., 8), *ʏʏʏʏʏʏ* jīšʏaru – қойнауына (Тон., 15) сөздерінің таңбалануына назар аударса, А.С. Аманжолов бұл орфографиялық ерекшелік ғана емес, жергілікті халықтың, өңірдің ерекшелігі болса керек дейді.

2.2 Дара дауыссыз дыбыстар жуан түбірлі сөздерде де, жіңішке түбірлі сөздерде де кездесе береді. Дара дауыссыз дыбыстарға мына таңбалармен белгіленеді: Т, Ң, Һ, Л, Ғ, Ұ.

2.3 Тоныкөк ескерткішіндегі дыбыс тіркесімдері де кездеседі: П lt, О nt, ʒ nč, Ӧ rt. Мысалы, ескерткіште ʒʒПt adirilti – айырылды (Тон., 2), Кt О ʒt qarlantı – хан сайлады (Тон., 2), ʒʒʒʒʒ jınčgä – жіңішке (Тон., 13).

3. Сөздерді, сөйлемдерді ажырататын белгілер. Тоныкөк ескерткішінде сөздер мен сөйлемдерді ажыратушы белгі ретінде : таңбасы қолданылған. Мәтіннен бұл белгінің сөз тіркестерін, жекелеген сөздерді бөліп тұрғанын көруте болады: АҒТ↓↓ 》》: Җ:АҺҖІІҖ 》:ҖҖТІ Җ Җ: ҖТк:Җ Ө ҖҖҖҖ 》:》 》 》ҖКҖ:БҖҖҖҖҖ Һ билгә: туһуquq: бән өзүм: табҗаҗ илнә: қилintim. түрк bodun: табҗаҗqa: көрүр әрти. – Дана Тоныкөк мен өзім қытай елінен тәрбие алдым. Түрік халқы қытайға қараған еді. (Тон., 1)

Тоныкөк ескерткішіндегі таңбалардың бедерленуі мен Орхон ескерткішіндегі орфография ережелеріне бағынбай жазылған жекелеген сөздердің кездесуі ескерткіштің жазылған кезеңіне байланысты болуы мүмкін. Ескерткіш мәтінін зерттеген ғалымдар Тоныкөк ескерткішінің Білге қаған мен Күлтегін ескерткіштеріне қарағанда стильдік айырмашылықтарының көп екенін байқаған. Мұны ескерткіштің жазылған мақсатына, кезеңіне байланысты деуге болады. Тоныкөк ескерткішінің жазылған уақыты туралы түрлі болжамдар кездеседі. Мәселен, Л.Н. Гумилев ескерткіштің жазылған уақыты туралы

«Күлтегін жазуы жазылған уақытқа Тоныкөк жазуы да жатады. «Білге қаған халқына» үн тастағандықтан да ол 716 жылдан соң және 720 жылға дейін құрастырылған, өйткені басмалдармен күрестегі дана Тоныкөктің сіңірген еңбегі жөнінде бұл жазуда ешнәрсе айтылмаған. Оның үстіне жазу Тоныкөк қуғында жүргенде және халыққа үндеу тастау арқылы өзінің еңбегін ханға мойындаттырып, өзін сарайға қайтаруына әрекеттенген кезінде құрастырылған» [18, 331] десе, В. Томсен ескерткіш 720 ж. жазылуы мүмкін дейді [5]. Ал В. Радлов Тоныкөк 646 ж. дүниеге келіп, 721-727 жылдары өмірден өткен деген болжам жасайды [3].

Қорытынды. Зерттеу барысында көне түркі жазба ескерткіштерінде жазу мәдениетінің дамығанын, орфография ережелерінің сақталғанын, жекелеген сөздерді таңбалауда ерекшеліктердің кездесетініне көз жеткіздік.

Көне түркі жазба ескерткіштердің графикалық жүйесі, орфографиялық ережелері туралы ғылыми еңбектерге шолу жасалып, өзекті мәселелері талданды. Тоныкөк ескерткішінің зерттелу тарихына көз жүгіртсек, ескерткіштің әр жылдағы эстампаждары мен фотосуреттерінің құндылығы анық байқалады. Жұмыс барысында ескерткіштің табиғат құбылыстарының әсерінен бүліне қоймаған кездегі алғашқы эстампаждарын графикалық редакторлар көмегімен қайта жаңғыртқанда таңбалардың сыртқы ерекшеліктерін, автор қолтаңбасын анықтау мүмкін болды.

Тоныкөк ескерткіші табылған орны, графикалық ерекшеліктеріне қарай Орхон бойынан табылған классикалық көне түркі жазба ескерткіштеріне жатады. Тоныкөктің көзі тірісінде өзі жазып қалдырған ескерткіштің көшірмелерінен таңбалардың бедерленуі айқын көрінеді, Білге қаған мен Күлтегін ескерткіштеріндегі таңбалардың сыртқы формасымен салыстырған кезде автордың ерекшелігі анық байқалады.

Тоныкөк ескерткішіндегі орфографиялық ережелер ашық және қысаң дауыстылардың, еріндік дауысты дыбыстардың сөздің әртүрлі позициясында таңбалану жүйесі бойынша тексерілді. Дауыссыз дыбыстардың орфографиясы қос дауыссыздардың, дара дауыссыздардың, дыбыс тіркесімдерінің таңбалану ерекшеліктері бойынша топтастырылып, сөздер мен сөйлемдерді ажыратушы белгілерінің таңбалануы да ескерткіште жазу тәртібінің сақталғанын көрсетті.

Түркі тіл білімінің тарихында соңғы 15-20 жылда көне түркі жазба ескерткіштерін цифрландыру тәжірибелері бар, қазіргі жасанды интеллект құралдарының қарқынды дамуына байланысты ескерткіштерді цифрландырудың өзектілігі арта түсті. Компьютерлік технологиялар арқылы ескерткіш мәтінін цифрландырып, кешенді зерттеулер жүргізуге мүмкіндіктер бар. Көне түркі жазба ескерткіштерін кешенді зерттеулердің алғашқы қадамдарына жекелеген ескерткіштердің графикалық және орфографиялық ерекшеліктерін анықтау да жатады. Ескерткіштердің әр жылдардағы көшірмелерін жинақтау жұмыстары кеңінен жүргізілгенде мәтін мазмұны нақтыланып, ғылыми аудармалардың сапасы артатыны анық. Бұл бағыттағы зерттеулер түбі бір түркі халықтарына ортақ мұралардың сақталуына, таралуына, жаңа ізденістерге жол ашатыны сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. – Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, 1896.
2. Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала (опыт систематизации). – М.: Наука, 1983.
3. Radloff W. Eine neu aufgefundene alttürkische Inschrift. Vorläufiger Bericht. // Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences. – 1898. – 8 (1). – S. 71-76.
4. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Die Inschrift des Tonjukuk. (Zweite Folge). – St. Petersburg, 1899.

5. Thomsen V. Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung (Übersetzung H. H. Schraeder) // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – 1924. – 78. – S. 121-175.
6. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.: Издательство АН СССР, 1951.
7. Айдаров Г. О языке памятника Тоньюкука и его отношение к некоторым современным тюркским языкам. Автореферат канд. дисс... – Алма-Ата, 1959.
8. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971.
9. Tekin T. A grammar of Orkhon Turkic. – Bloomington: Hague, 1968.
10. Tekin T. Tunyukuk Yazıtı. – Ankara, 1994.
11. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2010.
12. Ауғали Е. Орхон ескерткіштері тіліндегі дауыстылар ä/і және е («Тониқұқ», «Күлтегін» ескерткіш мәтіндері негізінде) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 4 (176). – 2019. – Б. 86-91. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-4-ph12>
13. Жұмабайқызы Ұ. «Күлтегін» құлпытасындағы дауысты дыбыстардың емлесі // Tiltanym. № 4. – 2016. – Б. 65-73.
14. Атлас древностей Монголии. Издан по поручению имп. Академии наук В.В. Радловым. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1899. – Вып. IV, 4 с., табл. CV–CXVIII.
15. Yıldız H. Proposal for a new reading of a line in the Tuñuquq inscription // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 2018, 71(4). – P. 375-384. DOI: <https://doi.org/10.1556/062.2018.71.4.1>.
16. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
17. Кызласов И.Л. Три типа древнетюркской рунической орфографии. // 90 лет Н.А. Баскакову: Сборник статей. – М.: Язык русской культуры, 1997. – С. 124–136.
18. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994.

Б.К. КАСПИХАН, Ж.А. САРСЕНБАЙ, С.И. ИГИЛИКОВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**ГРАФИЧЕСКИЕ И ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАДПИСИ
ТОНЬЮКУКА**

Аннотация. Среди древнетюркских письменных памятников надпись Тоньюкука занимает особое место. Мудрец Тоньюкук, служивший советником при трёх каганах своего времени, оставил после себя хорошо сохранившийся и объёмный памятник, относящийся к числу Орхонских надписей. Текст памятника, состоящий из 62 строк, содержит сведения о государственном устройстве средневековых тюркских государств, исторических событиях, а также о мудрости и героических подвигах Тоньюкука. В памятнике встречаются знаки, отсутствующие в надписях Бильге-кагана и Кюльтегина. В научной литературе существуют различные мнения относительно чтения этих знаков, поэтому описание всех графем памятника и выявление их графических особенностей является одной из актуальных задач. Несмотря на наличие общих орфографических норм, характерных для надписей, найденных в долине Орхона, в надписе Тоньюкука при обозначении отдельных слов наблюдаются специфические орфографические особенности. Выявление этих особенностей способствует уточнению текста, его корректному чтению, а также подготовке качественных научных переводов и комментариев. В ходе исследования были сопоставлены эстампажи и фотоснимки памятника, выполненные в разные годы, проанализированы графические формы знаков на его поверхности, выявлены черты авторского почерка. Для более точного определения особенностей письма использовался эстампаж, опубликованный в атласе В. Радлова, который был обработан с помощью графических редакторов и сопоставлен с новейшими изображениями памятника. Орфографические правила, характерные для орхонских надписей, были проверены на материале данного

памятника, его особенности проанализированы и систематизированы. Полученные результаты могут быть использованы при изучении языка древнетюркских письменных памятников, в курсах по исторической грамматике, а также при работе с оригинальным текстом памятника.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, орфография, эпиграфика, Тоньюкук, символ

B.K. KASPIKHAN, ZH.A. SARSENBAY, S.I. IGILIKOVA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

AN ANALYSIS OF THE GRAPHICAL AND ORTHOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE TONYUKUK MONUMENT

Annotation. The Tonyukuk Monument occupies a distinct position among the Old Turkic inscriptions. Serving as an advisor to three khagans, the wise Tonyukuk is commemorated in one of the most extensive and well-preserved Orkhon inscriptions. Comprising 62 lines, the text provides insight into the structure of medieval Turkic states, significant historical events, and the wisdom and heroic deeds of Tonyukuk. The Tonyukuk inscription includes several characters that are not found in the Bilge Khagan and Kül Tegin inscriptions. Scholarly opinions vary regarding the interpretation of these characters, which makes a detailed analysis of each sign and its graphical characteristics an important task.

Although a general orthographic system is shared among the Orkhon inscriptions, the Tonyukuk text exhibits unique spelling conventions in the representation of certain words. Identifying these orthographic features contributes to a more accurate reading of the text and facilitates the development of reliable scholarly translations and commentaries. In this study, estampages and photographs of the monument taken in different years were compared, the form and structure of the inscriptions were analyzed, and specific scribal features were identified. The estampage published in V. Radloff's atlas was digitally enhanced using graphic analysis tools and compared with recent high-resolution images of the monument to determine character variations. The orthographic conventions typical of the Orkhon tradition were verified using the Tonyukuk text, allowing for the identification and analysis of its distinctive features. The findings of this study may be used in the teaching of Old Turkic epigraphy, historical grammar, and for direct engagement with the original monument text.

Keywords: Old Turkic inscriptions, orthography, epigraphy, Tonyukuk, character

References

1. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. – Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, 1896.
2. Vasil'ev D.D. Graficheskii fond pamyatnikov tyurkskoi runicheskoi pis'mennosti aziatskogo areala (opyt sistematizatsii). – M.: Nauka, 1983.
3. Radloff W. Eine neu aufgefundenen alttürkische Inschrift. Vorläufiger Bericht. // Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences. – 1898. – 8 (1). – S. 71-76.
4. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Die Inschrift des Tonjukuk. (Zweite Folge). – St. Petersburg, 1899.
5. Thomsen V. Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung (Übersetzung H. H. Schraeder) // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – 1924. – 78. – S. 121-175.
6. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti. Teksty i issledovaniya. – M.: Izdatel'stvo AN SSR, 1951.
7. Aidarov G. O yazyke pamyatnika Ton'yukuka i ego otnoshenie k nekotorym sovremennym tyurkskim yazykam. Avtoreferat kand. diss... – Alma-Ata, 1959.
8. Aidarov G. Yazyk orkhonskikh pamyatnikov drevnetyurkskoi pis'mennosti VIII veka. – Alma-Ata, 1971.

9. Tekin T. A grammar of Orkhon Turkic. – Bloomington: Hague, 1968.
10. Tekin T. Tunyukuk Yazıtı. – Ankara, 1994.
11. Amanzholov A.S. Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma. – Almaty: Mektep, 2010.
12. Auғali E. Orhon eskertkışteri tılındegı dauystylar äı jäne e («Toniqūq», «Kültegin» eskertkış mätinderi negızında) // QazÜU Habarşysy. Filologia seriasy. № 4 (176). – 2019. – B. 86-91. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-4-ph12>.
13. Jūmabaiqyzy Ü. «Kültegin» qūlpytasyndağy dauysty dybystardyñ emlesı // Tiltany. № 4. – 2016. – B. 65-73.
14. Atlas drevnostei Mongolii. Izdan po porucheniyu imp. Akademii nauk V.V. Radlovym. – SPb.: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk, 1899. –Vyp. IV, 4 s., tabl. CV–CXVIII.
15. Yıldız H. Proposal for a new reading of a line in the Tuñuquq inscription // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 2018, 71(4). – P. 375-384. DOI: <https://doi.org/10.1556/062.2018.71.4.1>.
16. Qazaqstan tarihy turaly türkı derektmeleri. II tom. Köne türk bıtıktastary men eskertkışteri (Orhon, Enisei, Talas). – Almaty: Daik-Pres, 2005.
17. Kyzlasov I.L. Tri tipa drevnetyurkskoi runicheskoi orfografii. // 90 let N.A. Baskakovu: Sbornik statei. – M.: Yazyk russkoi kul'tury, 1997. – С. 124–136.
18. Gumilev L.N. Köne türkter. – Almaty: Bılım, 1994.

Авторлар туралы мәлімет:

Каспихан Бауыржан Каспиханұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Каспихан Бауыржан Каспиханұлы – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kaspikhan Bauyrzhan Kaspikhanuly – doctoral student Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сәрсенбай Жанат Асылханқызы – философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сәрсенбай Жанат Асылханқызы – доктор философии (PhD), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Sarsenbay Zhanat Asylkhankyzy – Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Игиликova Сымбат Игиликқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Игиликova Сымбат Игиликовна – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Igilikova Symbat Igilikyzy – doctoral student Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.